

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ВАСИЛЕНКО Ірина Михайлівна

СПЕЦИФІКА ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА
ЯК ЖАНРУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ПРОЗИ

Спеціальність 10.01.06 - теорія літератури

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ
1997

Дисертація є рукописом

Роботу виконано на кафедрі теорії літератури та фольклористики
Рівненського державного педагогічного інституту

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор ГАЛИЧ О.А.
Офіційні опоненти: Доктор філологічних наук, професор ГРОМ'ЯК Р.Т.
,
кандидат філологічних наук, доцент
МОНАСТИРЕЦЬКИЙ Л.С.
Провідна установа: Волинський державний університет

Захист відбудеться " _____ " _____ 1997 року
о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 03.01.20 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті /320050,
м.Дніпропетровськ, пров.Науковий, 13, корп. 1, ауд. /

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат
розіслано "____"

1997 року

Учений секретар спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук, доцент

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Свідченням зрілості мемуарної літератури, її поетичного та стильового багатства є чітка система жанрів, у яких втілюються творчі пошуки українських мемуаристів і відображається художній поступ. Новий погляд на мемуаристику зумовлений увагою до неповторної людської долі, стосунків автора і героя, філософією відношень "людина"- "світ" та "людина"- "людина".

Літературно-мемуарний портрет - це жанр, важливою характеристикою якого є спрямованість до зображення непересічної людської особистості, її духовних шукань, моральних принципів. Однак теоретичне і критичне осмислення творів цього жанру відбувається з деяким запізненням.

Отже, вибір теми дослідження зумовлений, по-перше, недостатньою розробленістю теоретичної та естетичної природи жанру літературного портрета, по-друге, наявністю великої кількості творів цього жанру, які потребують комплексного літературознавчого аналізу. »-

Об'єктом дослідження є жанрова специфіка літературного портрета в сучасній українській мемуаристиці.

Метою цієї наукової роботи є дослідження літературного портрета в аспекті його жанрової своєрідності, аналіз тенденцій і закономірностей еволюції цього жанру в контексті розвитку сучасної мемуарної літератури.

Для досягнення поставленої мети висунуті такі конкретні завдання:

- з'ясувати жанрову специфіку літературного портрета в сутеній українській мемуаристиці;»
- визначити підходи до створення документального образу реальної історичної особи, які існують у творчій практиці сучасних українських мемуаристів;
- сформулювати ознаки літературного портрета як мемуарного жанру;
- диференціювати типи літературних портретів, форми існування їх у сучасній літературі /з урахуванням існуючих концепцій трактування цього жанру/;
- дослідити літературний портрет як мистецьке явище, як історичне джерело, як факт психологічної, філософської, естетично вартісної

- та суспільно значущої літератури;
- порівняти особливості літературного портрета в мемуарній прозі та в літературній критиці, у біографічній та історичній літературі;
 - дослідити особливості поетики, окремих елементів стилю видатних українських майстрів літературного портрета.

Вирішення цих завдань допоможе автору перевірити достовірність гіпотези, яка полягає в тому, що мемуаристика як різновид ліро-епічної прози має сформовану ієрархію жанрів. Літературний портрет є своєрідним, але невід'ємним елементом жанрової системи мемуаристики. Кращі зразки творів майстрів літературного портрета мають цінність не лише історичну, але й художню: із власною поетикою, цікавим сюжетом, композицією, психологічною і філософською глибиною.

Наукова новизна полягає в аналізі жанрової специфіки літературного портрета в контексті системи жанрів української мемуарної прози, з'ясуванні спільного і відмінного між літературними портретами різних родів літератури, між літературним портретом та іншими жанрами мемуаристики, у визначенні особливостей втілення документального образу в творчій практиці майстрів літературного портрета, дослідженні особливостей композиції, конфлікту, образної системи, поетики та стилю творів цього жанру, використанні широкого фактичного матеріалу сучасної української мемуарної прози.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять філософські та теоретико-естетичні концепції сутності людини у працях Г.Сковороди, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, П.Юркевича, М.Хайдеггера, сучасні твори українських письменників, що містять єдність філософського та образного шляхів пізнання людини, світу, суспільства /В.Стус, Гр.Тютюнник, М.Бажан, В.Шевчук/, літературознавчі праці українських та зарубіжних науковців: Дж.Грабовича, Г.Костюка, Д.Затонського, О.Галида, В.Барахова, Л.Гінзбург, Л.Гараніна та ін.

Теоретичний аспект дослідження в дисертації тісно пов'язаний з історико-літературним та літературно-критичним.

Теоретичне та тактичне значення роботи визначається, по-перше, самим підходом до об'єкта дослідження, що зумовлює визначення його як невід'ємного компонента жанрової системи мемуаристики, який має власну поетику, сюжет, композицію, відзначається психологічною і філософською глибиною; по-друге, дослідженням жанру літературно-мемуарного портрета в теоретичному та історико-літературному аспектах; по-третє, розробкою принципів комплексного аналізу мемуарних творів, що написані в жанрі літературного портрета.

Висновки, що одержані в дослідженні, та зібраний фактичний

матеріал можуть бути використані у вузівських курсах лекцій з історії сучасної української літератури, теорії літератури, У роботі викладачів гуманітарних гімназій, загальноосвітніх шкіл, а також у подальшій розробці теоретичних проблем роз витку національної літератури.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження апробовані у виступах та повідомленнях на Всеукраїнських та міжвузівських науково-теоретичних та науково-практичних конференціях у Рівному, Черкасах, Харкові, Кривому Розі /1995-1996 рр./ . Робота обговорена і рекомендована до захисту м засіданні кафедри теорії літератури та фольклористики Рівненського державного педагогічного інституту.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми, визначено загальну концепцію, сформульовано гіпотезу, об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, характеризується наукова новизна, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, проаналізовано стан розробленості проблеми дослідження в сучасному українському та зарубіжному літературознавстві, визначено філософський та історичний ракурс дослідження.

Перший розділ дисертації - "Літературний портрет у системі жанрів сучасної української мемуарної прози" - присвячений теоретичним проблемам мемуарної прози, з'ясуванню місця літературного портрета у жанровій ієрархії мемуаристики, дослідженню специфіки цього жанру у порівнянні з особливостями портрета реальної історичної особи у художній та документальній літературі, літературній критиці. Погоджуючись із періодизацією еволюції української мемуаристики, що подана у монографії О.Галича "Українська письменницька мемуаристика"¹,

¹ Галич О. Українська письменницька мемуаристика, - К., 1991.

дисертантом простежено зв'язок між явищами мемуарної прози рівних епох у теоретичному, філософському, естетичному та психологічному аспектах.

У цьому розділі автор зосередив увагу на таких поняттях: рід, жанр, система жанрів, документальний образ, автор, образ автора в мемуаристиці /зокрема в літературному портреті/, сюжет, композиція, концепція людини.

Належність літературного твору до певного роду чи жанру визначити досить важко через недостатню розробленість теорії жанру, а також через величезну жанрову різноманітність у літературі ХХ ст. Система жанрів мемуарної літератури потала складатися в ХІХ ст., але досі маємо протиріччя в термінології й у дефініціях жанрових форм. Досвід переконує, що до мемуарів можна застосувати ті ж літературознавчі категорії, що і для будь-яких літературних творів.

Одним із вихідних положень нашого дослідження є думка про те, що мемуаристика є різновидом художньо-документальної прози і піддається аналізу не лише в історичному плані, але й з точки зору теорії літератури. Саме з цього погляду важливо звернути увагу та питання про мемуарні жанри. Автор дисертації погоджується з думкою О. Галича, що в "останні роки уже сформувалася розвинута ієрархія жанрів, кожен із яких знаходиться у постійному розвитку, немов губка вбираючи все те краще, що закладено в самій природі мемуаристики, накопичено в суміжних із нею жанрах"¹. Літературознавець переконаний, що жанри мемуарної прози розвиваються по висхідній лінії: від простих до більш складних за змістом, формою, естетичним навантаженням. Вважаємо за необхідне доповнити, що менш складні жанри не зникають, не стають поступово частиною інших жанрів, а продовжують повноцінно існувати в літературі, вдосконалюватися, змінюватися в межах жанру. Сучасні ж мемуаристи звертаються в своїй творчості до різних жанрів: до листів, щоденників, есе, мемуарних життєписів, літературних портретів тощо. Незважаючи на те, що ми маємо сьогодні різні тлумачення поняття "мемуари", всі дослідники погоджуються в тому, що ця література досить різноманітна. О.Галич пропонує в своїй праці чітку типологію жанрів мемуарної прози і дає коротку характеристику кожного з них, зупиняється також на питаннях еволюції української письменницької мемуаристики. Л.Гаранін², хоч і вважає мемуари жанром, але змушений визнати існування певних "жанрових форм", адже тоді не існувало б різниці між, скажімо, листом і подорожніми нотатками чи щоденником. Одним із найбільш цінних надбань дослідження Л.Гараніна вважаємо розробку теорії документального образу в мемуарній прозі, питань походження мемуарів, визначення невичерпних можливостей цієї літератури. В.Барахов¹ присвятив дві наукові праці дослідженню одного з жанрів мемуаристики - літературного портрета і зауважив, що, відокремлюючи літературний портрет як своєрідний жанр мемуарної прози, необхідно в той же час відмітити, що

¹ Галич О. Українська письменницька мемуаристика. - К.,1991.- С.48.

² Гаранін Л. Мемуарный жанр советской литературы. - Минск, 1986.

важко абсолютно чітко відокремити літературний портрет від "звичайних мемуарів"². Аналізуючи російську мемуаристику XIX-поч. XX ст., яка представлена іменами С.Аксакова, Д.Григоровича, І.Ганаєва, Н.Успенського, П.Боборикіна, В.Гіляровського, дослідник помітив, що у мемуарах цих авторів чимало яскравих портретних етюдів, характеристик, які можна було б назвати елементами праці портретиста, але ці елементи не є чимось самостійним, вони є лише окремими штрихами спогадів і підпорядковані головній меті: зафіксувати все те, свідком чого був мемуарист.

Принципово по-іншому, вважає В.Барахов, побудований літературний портрет, у якому оповідь підпорядкована замислові автора, завжди спрямована ним і є засобом розкриття тої чи іншої концепції образу сучасника, якого характеризує мемуарист. Портретист завжди пропонує свою концепцію, відстоює її, протиставляв іншим трактуванням і думкам. Саме в цьому В.Барахов вбачав головну відмінність літературного портрета від "звичайних спогадів" .

Ми вважаємо наявність власної авторської концепції значним елементом ідейно-естетичної структури професійного, психологічно глибокого мемуарного твору, але необхідно детальніше розглянути жанри мемуаристики і визначити їх спільні й специфічні риси, щоб зрозуміти, в чому виявляється своєрідність літературного портрета.

¹ Барахов В. Литературный портрет. -1985.

² Барахов В. Искусство литературного портрета. - М., 1976. - С .17.

Першим у жанровій структурі мемуаристики є лист - найпростіший та найдавніший серед жанрів. Для прикладу автор дисертації розглядає специфіку втілення авторського "я", можливості розкриття характеру у трьох циклах листів М.Куліша: 1/ листи до І.Дніпровського, 2/ листи до С.Корнеевої-Маслової, 3/ листи до дружини. Листи розповідають про автора більше, ніж могли б описати десятки біографів. Листи М.Куліша - це цінний життєпис на широкому історичному тлі. Вони у зібранні творів М.Куліша¹ подані без скорочень, розташовані у хронологічній послідовності і, справді, нагадують сторінки великого щоденника, бо так багато в них психологічної сили, самоаналізу, детальних описів подій і вражень, а головне, кожен лист - то

¹Куліш М. Твори. В 2 т. - К., 1990.

певний підсумок пережитого, плани, задуми, мрії. Лист як жанр мемуаристики потребує інтелектуальної праці читана, який мусить осмислити, проаналізувати прочитане, можливо, дещо більше, ніж твори деяких інших жанрів, оскільки тут відсутня, як у драматичному творі, постать оповідача, його суб'єктивна позиція. Герой неє можливість говорити сам за себе, і читач самостійно складає вражені ня про нього.

У літературному портреті, навпаки, ми маємо "провідника", який знайомить

нас із героєм, пропонуючи свою концепцію цього образу, свої естетичні принципи. Для порівняння особливостей втілення документального образу М.Куліша в листі та літературному портреті доцільно звернутися до спогадів дружини митця¹. А.Куліш створила цікавий літературно-мемуарний портрет, специфікою якого є схожість його за деякими рисами з літературною біографією /зокрема, мемуаристка охоплює великий часовий простір, пише про дитинство письменника, про деякі факти біографії, які їй були відомі із розповідей М.Куліша, хронологічно буде оповідь/. Але у спогадах А.Куліш простежується значна автобіографічність, суб'єктивність у доборі життєвого матеріалу. У них детально виписаний лише той період життя письменника, коли дружина була поруч із М.Кулішем, подієва частина композиції менш вартісна, ніж змалювання документального образу героя.

Доречно також порівняти літературний портрет з інтим мемуарним жанром - нотатками. Для такого зіставлення автор використовує спогади І.Сенченка "Нотатки про літературне життя 20-х - 40-х років"². Мемуари І.Сенченка складаються з кількох літературних портретів. Найбільш глибоко, хоч і стисло, виписані постаті М.Куліша, М.Хвильового, П.Тичини, Ю.Яновського. Але ці портрети не входять до складу нотатків у незмінному вигляді, а трансформуються в композиційній побудові твору І.Сенченка, розбиваючись на епізоди, які чергуються з іншими елементами оповіді: автобіографічними епізодами, авторськими відступами, картинками життя тощо. Тобто мемуарист використовує портретність не як єдину мету мемуарів, а як засіб типізації, тобто опису типового середовища зображуваної епохи та засіб узагальнення /велика кількість імен символізує добу Розстріляного Відродження/, а це означає, що літературний портрет тут виступає не як самостійний жанр, а лише як складовий елемент іншого мемуарного жанру.

¹Куліш А. Спогади про Миколу Куліша //Микола Куліш. Твори. В 2 т. - Т.2. - К., 1990. – С.695-754.

²Сенченко І. Нотатки про літературне життя 20-х-40-х років // Українська мова і література в школі. -1988. - № 3. - С. 16-24.

Отже, кожен жанр мемуарної прози характеризується своєрідним зв'язком предмета пізнання /тобто об'єктивної дійсності/ з людиною, а також особливим типом побудови документального образу. І якщо мемуари великої форми /роман, повість, життєпис, книга-портрет/ зображують людину в її багатогранній діяльності, складних взаєминах з природою, суспільством, іншими людьми у життєвому процесі /в таких творах переважає епічне над ліричним/, то мемуари менших форм - літературний портрет, лист, нотатки, щоденник, есе тощо - зображують переважно інтимну реакцію особистості на відповідні життєві явища /в мемуарах переважає ліричне/.

Таким чином: 1/ свідченням зрілості мемуарної літератури є чітка система жанрів; 2/ зародження жанру літературного портрета і подальший його розвиток

пов'язані з проблемою утвердження особистості автора, його світосприйняттям, ставленням до інших людей, із властивою творам мемуаристики автопортретністю; 3/ існування в українській мемуарній прозі такого жанру, як літературний портрет якісно вплинуло на естетичну природу мемуаристики; 4/ новий погляд на мемуаристику зумовлений увагою до неповторної людської долі, стосунків автору і героя. Ця праця в наближенням до такого розуміння тому, що дослідження літературного портрета передбачав аналіз авторської концепції героя, естетичного ідеалу, адже цьому жанру властиві загальні ознаки мемуаристики - концептуальність, суб'єктивність, ретроспективність.

Другий розділ дисертації - "Специфіка літературного портрета як жанру сучасної української мемуарної прози" - присвячений з'ясуванню жанрової природи, специфіки літературного портрета, теоретичним проблемам класифікації та аналізу творів досліджуваного жанру. Автор узагальнив результати досліджень сучасних науковців, що працюють у галузі цього жанру, і застосував одержані висновки для аналізу маловідомого фактичного матеріалу української мемуарної прози, а також висловив власні погляди, що стосуються досліджуваної проблеми, запропонував методику аналізу творів та авторські формулювання і визначення основних понять.

Літературний портрет - це такий жанр мемуарної прози, виз- навальними рисами якого є сукупність засобів, прийомів, стилістичних і поетичних ознак, композиції та ідейного навантаження, що підпорядковані законам художньо-документальної оповіді про події життя, риси вдачі, діяльність реальної історичної особи, яка в героєм особистих спогадів автора і може бути цікавою майбутнім поколінням неповторністю власної індивідуальності, участю у важливих історичних, політичних, культурницьких подіях життя народу. Метою створення літературного портрета у мемуаристиці є прагнення автора спогадів відтворити в пам'яті постать людини в її найхарактерніших рисах у певний період життя або створити стислий опис людської долі, свідком якої був мемуарист. Сучасне літературознавство ще не виробило чітких критеріїв, за якими нескладно було б класифікувати твори мемуарної прози за жанрами, тому і визначення меж того чи іншого жанру мемуаристики викликає певні труднощі. Ми схильні віднести до жанру літературного портрета всі твори мемуарної прози, в яких автор створює художніми засобами образ конкретної людини, в загальних рисах змальовуючи біографію, побутове і суспільне оточення, надаючи перевагу психологічному, естетичному, моральному рівням трактування людського життя, суб'єктивним узагальненням і висновкам на основі власного життєвого досвіду і власних спогадів. На відміну від літературно-критичного портрета, героєм якого постає лише письменник і його творчість, мемуарист змальовує портрет людини будь-якого фаху, соціального стану, суспільної ролі, тому ще дослідження людської діяльності є лише одним із аспектів життя, а метою мемуариста є прагнення залишити згадку про життя в цілому, історичний час і людей свого покоління. Серед найважливіших ознак жанру дисертант визнане такі: а/ автор літературного портрета не ставить собі за мету

відтворити весь життєвий шлях героя; б/ письменник, що працює в жанрі літературного портрета, прагне через одну або кілька зустрічей з героєм показати цілісність, складність і багатогранність його особистості; в/ у центрі уваги автора літературного портрета завжди знаходиться особистість героя, а час, події, деталі та образ самого письменника відсунуті на другий план; г/ узагальнена характеристика, що утворює оповідну основу літературного портрета, містить елементи інших споріднених жанрів, які підпорядковуються основному задумові автора.

О.Галич пропонує розрізняти такі жанрові різновиди літературного портрета: "літературний портрет як жанр мемуарно-біографічної прози; літературний портрет як документально-біографічну оповідь про давно померлого історичного діяча, що ґрунтується на використанні біографічних матеріалів, листів, мемуарів сучасників; літературний портрет як жанр критики"¹. Погоджуючись із думкою О.Галича і В.Барахова, ми схильні

¹Галич О. Українська письменницька мемуаристика. - К., 1991.-С. 57.

вважати, що літературний портрет, як особливий засіб осягнення і змалювання реальної історичної особи в літературі, являє собою специфічний жанр словесного мистецтва, що є спільним для художньої, документальної та художньо-документальної літератури.

Варто зауважити, що літературний портрет у мемуаристиці створюється автором на основі документального життєвого матеріалу в реальному історичному часі, але художнє переосмислення життя, широке використання літературних та мовно-поетичних засобів виразності дають змогу стверджувати, що літературний портрет є частиною художньо-документальної літератури.

Тип літературного портрета можемо визначити, якщо з'ясуємо, та якому рівні людської свідомості персонажів акцентує автор свою увагу.

Специфічною ознакою мемуарного літературного портрета є значний духовний потенціал творів цього жанру, оскільки автор найчастіше спрямовує свої спогади про визначну особистість до майбутніх поколінь, прагне зберегти у пам'яті нащадків те цінне духовне надбання, що здобувалося досвідом сучасників автора і його героя одночасно. Залежно від мети, поставленої перед собою мемуаристом, можемо вести мову про філософський, політичний, педагогічний, морально-побутовий чи соціально-психологічний характер літературного портрета, а ці категорії, в свою чергу, є неодмінними компонентами духовного життя людини, нації, народу, людства. Кожен автор мемуарного твору створює власний образ реальної історичної особи. Це насамперед пов'язано з авторським розумінням історичної події і характеру видатної особи, тобто із суб'єктивним осягненням дійсності. Природним для мемуарного літературного портрета є те, що історична особистість стає об'єктом уваги багатьох письменників, це дає можливість кожному з них знайти свій ракурс бачення певної

людини, довести яскравість, складність, багатогранність її духовного світу, зберігаючи при цьому історичну правду. Наприклад, літературний портрет М.Бажана створили декілька сучасних мемуаристів: П.Дорошенко "Від зорі до зорі", С.Голованівський "Меморіал", С.Журахович "Пам'яті пекучий біль", С.Крижанівський "Ми пізнавали неповторний час", Г.Костюк "Зустрічі і прощання" та ін. В.Симоненко став героєм літературних портретів М.Сома "Із матір'ю на самоті", А.Сердечного "Автограф поета - мого однокурсника", С.Тельнюка "Василь", М.Сніжка "П'ять заповідей", Ж.Біличенко "Очі його життя", Д.Чередниченка "Рядки та снігу", О.Симоненка "Добрий Лоскотон", Є.Сверстюка "Симоненкові листи" тощо. Останні роки упорядковані збірки спогадів про письменників ХХ ст.: "Незабутній Максим Рильський" /1968/, "Співець нового світу: Спогади про П.Тичину" /1971/, "Про Андрія Головка" /1960/, "Лист у вічність: Спогади про Ю.Яновського" /1980/ та ін. Про перетворення мемуарного новаторства та стійку традицію свідчить упорядкування й видання книжок про класиків ХІХ ст. - "Спогади про Івана Франка" /1981/, "Спогади про Тараса Шевченка" /1982/, у яких здійснено спробу зібрати написані раніше праці.

Літературний портрет поряд з іншими жанрами мемуарної прози буває як "об'єктного", так і "суб'єктного" типу. Тобто центральною особою мемуарного твору може бути як головний герой, так і сам автор /наприклад, у спогадах М.Бажана, Ю.Смолича, Г.Костюка, Ю.Клена, Ю.Стефаніка, Л.Старицької-Черняхівської та ін./.

Художня, естетична та історична цінність літературно-мемуарного портрета залежить багато в чому від рівня духовності самого автора-портретиста, особливо це стосується суб'єктного різновиду цього жанру. Звичайно, мемуарист, що пише літературний портрет, має, як ні в якому іншому жанрі, право на особисту симпатію чи неприязнь до героя свого твору. Окрім того, важливою ознакою літературного портрета, так само як й інших жанрів мемуарної прози, є концептуальність /тобто образне втілення письменником у своєму творі певного погляду на дійсність/. Особистісне начало, як домінуюча риса мемуарної літератури, здійснює суттєвий вплив ще діалектику суб'єктивного та об'єктивного у мемуарах. В основі мемуарного літературного портрета - обов'язкове відтворення образу реальної історичної особи у зв'язку з подіями певного історичного періоду. Тому завдання мемуариста - органічно поєднати в своєму творі загальне і часткове, об'єктивне і суб'єктивне бачення дійсності.

Таким чином, концептуальність, взаємозв'язок суб'єктивного та об'єктивного - це важливі риси, у яких виявляє себе жанрова природа літературно-мемуарного портрета. Мемуарист завжди прагне, щоб його героя зрозуміли читачі. Тому автор мемуарного твору не може ігнорувати сучасну читачеві дійсність. На характер літературно-мемуарного портрета впливає духовність самого суспільства і передовсім його суспільно-політична свідомість. Враховуючи це, цінність літературно-мемуарного портрета визначається тим, щоб герой цього твору не був кон'юнктурно наближений до сумнісності, а став зрозумілим, цікавим для читачів у своєму часі, тобто в тому часі, в якому він жив і діяв.

Іще однією важливою ознакою літературного портрета як жанру мемуарної прози є те, що портрет-спогад завжди звернений у минуле. Автор може писати про події та людей, які будуть сприйматися читачем як історія. Головне, щоб відстань у часі, співвідносилася з одним людським життям, а автор був сучасником і свідком подій, тобто минуле, про яке йдеться в літературному портреті, не може бути безмежним, а лише таким, яким його відчув, вистраждав, за пам'ятав мемуарист.

Отже, для літературно-мемуарного портрета характерна наявність двох часових планів, тобто подвійна точка зору письменника на людину і події, які він зображує: а/ як мемуарист сприйняв і усвідомив події і людей у минулому; б/ як мемуарист розуміє події і людей минулого з урахуванням накопиченого ним життєвого досвіду, громадської думки.

Таким чином, фактори часу, зміна соціально-політичних умов, життєвий досвід автора-мемуариста суттєво впливають на зміст мемуарного портрета і падають цьому твору особливої історичної вартості.

Літературний портрет, м перший, погляд, - явище в словесному мистецтві не зовсім динамічне, тому що твори цього жанру в результаті конкретних зустрічей, вражень, роздумів автора. Але сам жанр перебуває в постійній еволюції, тому на цей час не є остаточно сформованим /хоча витоки та елементи літературних портретів можемо знайти, мабуть, ще в усних народних оповіданнях, легендах про героїв, у літописах Київської Русі/. До того ж, пошук авторами засобів найбільш глибокого осягнення внутрішнього світу людини пояснює відмінність між творами одного жанру у різних авторів. Звертаючись до творів української мемуаристики, що написані в жанрі літературного портрета, наприклад, Остапа Вишні "Мистецькі силуети"; Йосипа Гірняка "Спомини"; літературні портрети О.Досвітнього та Г.Хоткевича - в листах Н.Суворцевої; М.Кучера "Четвертий Інтернаціонал сьомої зони", спогади про В.Симоненка із збірки "У твоєму імені живу"; Ю.Стефаніка "Т.Осьмачка" та ін., ми відзначили особливості втілення образу автора та героя літературного портрета, специфічність сюжету, композиції, конфлікту, роль деталей, тематику та ідейно-естетичну наповненість творів аналізованого жанру. Більшість літературних портретів є своєрідними "посланнями" до читача, тоді як щоденник, нотатки, есе можуть належати до особистих записів людини.

Специфіка літературного портрета дозволяє мемуаристу, зберігаючи дистанцію між минулим і сучасним, легко і вільно переходити від хронологічного опису фактів до їх свідомої концентрації задач створення документального образу людини. Ці образи

характеризуються різними рівнями естетичної організації матеріалу, причому естетична структурність зростає залежно від того, до якого рівня жанрової ієрархії мемуарної прози належить цей твір.

Таким чином, можемо визначити жанрові різновиди літературних портретів за такими ознаками: 1/ за широтою висвітлення образу героя, кількістю героїв та складністю внутрішньої структури ми розрізняємо портрет-штрих, портрет-діалог, штрихи до портрета, портрет-роздум, літературний портрет, цикл літературних портретів, літературний портрет як частина мемуарів іншого жанру, розширений літературний портрет із включенням дог ментів, листів, уривків із щоденників, біографічних відомостей, цитат із творів чи їх аналізу, якщо це не порушує мемуарну оповідь; 2/ за тематичним принципом - збірка літературних портретів про одного героя, збірка літературних портретів одного автора; 3/ за соціальним типом героїв - літературні портрети про письменників, мистецькі портрети, театральні портрети, фронтові, військові портрети та ін. В окрему групу традиційно виділяються письменницькі портрети про своїх колег, письменницькі портрети про громадських діячів, портрети видатних письменників, створені членами їх родин. Також можна запропонувати історичний, або хронологічний принцип групування.

У третьому розділі - "Питання стилістики і поетики літературного портрета" - з'ясовано особливості впливу авторського стилю та жанрову природу мемуарного літературного портрета, а також стилістичні та мовно-поетичні характеристики творів цього жанру. Ці питання тісно пов'язані із проблемою наслідування традицій української мемуарної літератури к. ХІХ-поч. і сер. ХХ ст. Поетика українських мемуарів, що вже стали класичними зразками художньо-документальної оповіді, має особливе значення для розвитку сучасної мемуарної прози. Мемуарною класикою можемо вважати яскраві спогади письменників від І.Франка, М.Коцюбинського, Б.Лепкого до Остапа Вишні, М.Бажана, П.Панча, Ю.Смолича та ін. Їх традиції продовжуються сучасними мемуаристами в створенні мемуарних романів, повістей, нарисів, письменницьких щоденників, літературних портретів, у прагненні авторів спогадів до лаконічного викладу, використання таких художніх засобів, які сприяють створенню яскравих образів, глибокому осмисленню внутрішнього світу реального героя, психологічній розробці його характеру.

Поглиблене дослідження поетики української мемуарної прози - це досить нова проблема для сучасного літературознавства. Художня специфіка українських мемуарів досліджувалася лише оглядово. Одним з перших, хто звернув увагу на важливість цієї проблеми, є вітчизняний науковець О.Галич, який у своїй монографії зазначив, що "спостереження над поетикою української мемуарної прози неможливе без тісного зв'язку з аналізом окремих різножанрових творів. Індивідуальна поетика мемуариста, що виявляє себе щоразу в конкретному творі, в результаті аналізу та узагальнення дає можливість виносити та суд громадськості спостереження над поетикою спогадів у цілому"¹. Таку думку автор дисертації вважає слушною, адже поетика пов'язана не лише з формальними рівнями будови твору, але й обов'язково з його змістовими елементами /час, простір, мова, композиція та сюжет, способи втілення авторської свідомості, засоби створення документальних образів/.

Таким чином, звертаючи увагу на специфіку втілення документального образу людини, що стала героєм літературно-мемуарного портрета і є втіленням авторської концепції, ми звернулися до особливостей поетики, стилю, форми та ідейно-естетичного навантаження літературних портретів, які належать двом видатним українським мемуаристам - М.Бажану та Л.Старицькій-Черняхівській. М.Бажан написав "Думи і спогади" у 70-ті роки, а Л.Старицька створила портрет В.Самійленка в 1932 році, і цим пояснюється суттєва різниця між поглядами цих письменників на дійсність. Окрім того, у мемуаристів принципово різна концепція часу, трактування історії, вони належать до різних літературних поколінь. Л.Старицька зберігає традиції української літературної еліти к. ХІХ-поч. ХХ ст., коло спілкування у неї було надзвичайно широке /М. Лисенко, О.Пчілка, М. Старицький та ін./ М.Бажан виховувався та традиціях новітнього українського театру та поезії /Л.Курбас, В.Еллан-Блакитний/. Тобто за допомогою порівняння стилю і творчого методу мемуарів М.Бажана та Л.Старицької можемо чіткіше уявити еволюцію жанру літературного портрета в українській літературі ХХ ст., зрозуміти, які риси цього жанру є визначальними і мають важливе значення для існування таких творів взагалі. Незважаючи на те, що мемуари

¹Галич О. Українська письменницька мемуаристика. - К., 1991. – С. 171.

Л.Старицької для української літератури були практично втраченими, тобто не могли вплинути на тих авторів, хто у пізніші роки звертався до цього жанру, ми бачимо, що письменниця створила художньо повноцінний, документально достовірний, досконалий за формою, літературно-мемуарний портрет, який суттєво не відрізняється від сучасного літературного портрета, навіть багато в чому перевершує твори сучасних мемуаристів. Це свідчить про те, що літературний портрет, як жанр мемуаристики, - не витвір літератури сімдесятих років. Сучасний стан цього жанру у 30-ті роки був уже достатньо сформований. Цікаво порівняти літературні портрети М.Бажана та Л.Старицької ще й тому, що мемуаристи звернулися до різних типів цього жанру /самостійний портрет і цикл портретів/ і, залежно від особливостей кожного типу, втілили концепцію людини і світу. "Взаємодія художньої концепції і стилю - стійка закономірність, котра виявляється на всіх рівнях форми: словесному, образному"¹, - пише В.Марко. Отже, стилістичні особливості мемуарів Л.Старицької та М.Бажана залежать не лише від обраного типу літературного портрета, але насамперед від концептуальних основ втілення естетичного ідеалу та специфіки вираження художньої концепції людини в художньо-документальному творі. Л.Старицька підпорядковує всі художні засоби створенню яскравого, живого портрета героя своїх спогадів, аналізує, стверджує, співчуває людині, про яку пише, тоді як М.Бажан, ніби мандрує у минуле, щоразу повертаючись, щоб осмислити прожите, кожна нова зустріч із милими серцю друзями викликає новий вибух почуттів, і всі документальні образи, такі різні, втілюють багатьма своїми рисами портрет покоління і естетичний ідеал автора.

У спогадах обох письменників є комічне й сумне, радість і сльози, трагічне й високе, але головне, що стверджують автори, - це заперечення смерті і утвердження безсмертя людини, повної могутньої сили, таланту, вогню і життя.

Книга спогадів М. Бажана починається традиційною для мемуарної прози оповіддю автора "Замість вступу". Центральні образи "вступу" подані метафорично. Вже податок мемуарів вводить читача в художньо-образний світ спогадів. М.Бажан передає внутрішню боротьбу, психологічні причини звернення до мемуарів:

¹Марко В. Основа творчих шукань // Художня концепція людини. - К., 1987. - С. 162.

"Щоб обмежити їхню владу, їх треба вилити - виписати, перекласти в мову, в слово, в образ..."¹. Спогади М.Бажана пронизані елегійним сумом і ліричним настроєм, ця книга складається з двох частин: перш - "спогади", друга - "думи", це характеризує метод зображення - оповідно-оцінюючий. М.Бажан не лише описує, розповідає, але й робить висновки, ставить риторичні запитання. Письменник виявляє майстерність мемуариста у циклі портретів-спогадів про Ю.Яновського, В.Блакитного, В.Василевську, О.Корвійчука, О.Довженка, С.Чиковані та інших. Цей цикл разом із "думами" /"Над сторінками альбому", "Великий у колі великих", "Концерт у Києві під час облоги" та ін./ складають єдине художньо-естетичне ціле мемуарної книги. Цикл літературних портретів тут є засобом втілення єдності типового та індивідуально-неповторного у долях, біографіях, творчості письменників, про яких згадує М.Бажан. Оповідь М.Бажана у спогадах про окремих письменників відрізняється багатоплановістю, прагненням показати кожного героя у різних зв'язках і стосунках із сучасниками, епохою, історичною дійсністю. Автор і герой часто ведуть діалог /"Майстер залізної троянди"/, умовно-риторичне звертання "ти" до свого героя повіває ніжністю і скорботою за втраченими на життєвій шляху друзями, за "неминуче" пройденими стежками. Епітети "нешвидкий", "приглушений" голос, "стримані, але гарячі" слова - це звукова прелюдія до зустрічі із постаттю героя. Останні рядки часто звучать сумно, уривчисто, немов остання розмова перед брамою Вічності, де на одну лише мить зупинилися двох - М.Бажан і герой його спогадів; слова струнко вплітаються в ритми поетичної прози, виникають символічні порівняння: "далеч розкривалась привітно, мов двері", звучать струни фольклорних паралелізмів: "отак козака понесуть у безсмертя". Портрет О.Довженка М.Бажан малює світлими, легкими "фарбами", його стиль оповіді вільний, виразний, багатий на розмовні та поетичні вислови, психологічно глибокі портретні характеристики.

У стилі М. Бажана-портретиста відчувається поезія, філософський рівень, адже мемуарист від національного ґрунту підіймається до загальнолюдської величі. Простежуючи людські долі, він підходить до найскладніших узагальнень про сенс життя, смерть та безсмертя.

¹ Бажан М. Думи і спогади. - К., 1982. - С.3.

Л.Старицька-Черняхівська створила майстерний портрет В.Самійленка /"Пам'яті товариш"/, прагнучи подати образ поета таким, яким він їй запам'ятався, не прикрашаючи і не принижуючи його, "таким, яким він був, милий, молодий студент,... щирий патріот і поет". Перша частина спогадів сповнена пафосу, написана емоційною, яскравою, поетичною мовою. Поетичні засоби, за допомогою яких мемуаристка змальовує епоху, різноманітні /метафори, порівняння, епітети, майстерно виписані деталі/. За лексичним складом мова спогадів відповідає найвищим зразкам словесного мистецтва. Вона образна, зрозуміла, чиста з літературної точки зору, часто трапляються слова, характерні для літератури XIX ст. /вони збереглися у мові сучасної української діаспори: "ріжні новини", "грища", "з'явище", "мітичні герої" та ін./.

Л.Старицька в цьому творі зуміла відтворити духовну атмосферу своєї доби, яскраві сюжетні сцени, її мемуари наповнені, подіями, роздумами, містять багато цінної інформації. Літературний портрет В.Самійленка напрочуд живий, сповнений руху, дихання, суму і радості. Все це досягнуто за допомогою емоційної, художньої мови.

Отже, кожен згаданий в нашій роботі мемуарист має свій неповторний почерк і кожен літературний портрет відкриває читачеві новий світ і нові проблеми.

У висновках узагальнюються, результати дослідження, формулюються основні теоретичні положення стосовно вивчення проблеми специфіки літературного портрета в українській мемуаристиці.

Не претендуючи на всеосяжність у висвітленні специфіки літературно-мемуарного портрета, жанру, що складався в нашій літературі протягом століть та ще й зараз перебував у розвитку, ми дослідили літературний портрет як мистецьке явище, як історичне джерело, як факт психологічної, естетично вартісної та суспільно значущої літератури. Розглянувши твори цього жанру не лише в літературному, але й у філософському, історичному, естетичному аспектах, ми підходили до аналізу літературного портрета як до невід'ємного компонента системи жанрів мемуарної прози. У цьому дослідженні автор стверджує, що мемуари як різновид художньо-документальної літератури поділяється на жанри за принципом осмислення дійсності, за широтою охоплення життєвих явищ, за співвідношенням суб'єктивного та об'єктивного, автобіографічного і зовнішнього, за відстанню у часі між планом оповіді і реальним часом,

за кількістю героїв, характерів, колізій, за наявністю чи відсутністю конфлікту, за художньою формою творів.

Літературний портрет - це такий жанр мемуарної прози, визначальними рисами якого є сукупність засобів, прийомів, стилістичних і поетичних ознак, композиції та змістовного навантаження, що підпорядковані законам художньо-документальної оповіді про події життя, риси вдачі, діяльність реальної історичної особи, яка є героєм особистих спогадів автора.

Ми схильні віднести до жанру літературного портрета всі твори мемуарної прози, в яких автор створює художніми засобами документальний образ конкретної людини, в загальних рисах змальовуючи біографію, побутове й суспільне оточення, надаючи перевагу психологічному, естетичному, моральному рівням трактування людського життя, суб'єктивним узагальненням і висновкам на основі власного життєвого досвіду.

На відміну від портрета у літературній критиці, героєм якого є лише письменник і його творчість, автор літературно-мемуарного портрета змальовує людину будь-якого фаху, соціального стану, суспільної ролі, тому що дослідження людської діяльності є лише одним із аспектів життя, а метою мемуариста є прагнення залишити згадку про життя як цінність, про історичний час і людей свого покоління.

У жанровій системі мемуарної прози літературний портрет підпорядкований загальним законам мемуарної літератури і для нього властиві суб'єктивність, ретроспективність, документальність, подвійна точка зору на зображуване, асоціативність мислення, концептуальність.

Літературний портрет має також специфічні риси, обумовлені природою жанру, а саме лаконізм, портретність, певний антропоцентризм, аргументованість характеристик, особлива тактовність і правдивість у зображенні, психологізм, емоційність, художня виразність, драматична насиченість, зацікавленість долею героя, яскравість обраних фактів, відстоювання авторської концепції людини, розуміння законів життя тощо.

Таким чином, специфіка літературного портрета відповідав його призначенню у сучасному літературному процесі, адже цей жанр має насамперед людинознавчу функцію, є засобом синтетичного узагальнення, пізнання епохи через конкретні постаті.

Творчість українських мемуаристів, що працюють у жанрі літературного портрета, є свідченням великих художніх можливостей цього жанру, а тому літературно-мемуарний портрет повинен і надалі привертати до себе увагу не лише істориків, суспільствознавців, біографів, але й літературознавців, бо він є не лише документальним свідченням епохи, але й літературним явищем.

Специфіка літературного мемуарного портрета відображає гуманізм, національну своєрідність, складність і значний творчий потенціал жанрів сучасної української художньо-документальної прози.

Основні положення дисертації висвітлено у таких публікаціях автора:

1. Специфіка літературного портрета як жанру сучасної української мемуарної прози //Культура - духовність - мистецтво: Збірник наукових праць. - К., 1995. - С.156-170.
2. Теоретичне дослідження жанрів української мемуарної прози //Сучасна філологія: Проблеми, пошуки, знахідки. - Рівне, 1995. - С.24-27.
3. Він був подібний до Данте: Т.Осьмачка в мемуарах українських письменників //Творчість і доля Т.С.Осьмачки в контексті українського письменства ХХ століття: Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської наукової конференції. - Черкаси, 1995. - С.66-68.
4. Сутність і призначення людини як проблема в філософії та у мемуарній літературі //Актуальні проблеми духовності: Збірник наукових праць. - Кривий Ріг, 1995. - С.128-135.
5. Проблеми визначення жанрово-родової системи мемуарної прози //Актуальні проблеми вивчення теоретико-літературних і мовознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах: Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Рівне, 1995. - С.12-13.
6. Літературний портрет як своєрідний жанр сучасної мемуаристики //Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів: Тези доповідей та повідомлень міжвузівської науково-теоретичної конференції. - Харків, 1996. - С.49-51.
7. Проблема автора в мемуарній прозі в аспекті наукового аналізу творів художньо-документальної літератури //Українська письменницька мемуаристика та її використання у вузі та школі: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Рівне, 1996. - С.27-28.

Vasilenko I.M. Speciality of Literary Portrait as a genre of Modern Ukrainian prose. Thesis for Candidate's degree /Phylologlcal sciences/. Speciality 10.01.06 - Theory of literature, Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1997.

Theoretical conception of research of literary portrait genre specificity In Ukrainian memoirs prose is defended.

It has been proved that literary portrait as an Integral part of genre system of memoirs prose Is subordinated to common laws of memoirs literature and has subjective, retrospective, documentary, associative and conceptual character. Specific feature of literary portrait caused by genre nature are portraiture, laconism, emotionness, psychologism. author's conception of a person, artistic expressiveness, dramatic saturation and so on. Specificity of literary portrait reflects humanism, national peculiarity, complexity and huge creative potential of both genres-modern Ukrainian memoirs prose and all fiction and documentary prose.

Василенко І.М. Специфика літературного портрета як жанра сучасної української мемуарної прози.

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата філологічних наук по спеціальності 10.01.06 - Теорія літератури. Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ, 1997.

Захищається теоретична концепція дослідження жанрової специфіки літературного портрета в українській мемуаристиці.

Доказано, що літературний портрет, будучи неотъемлемою частиною жанрової системи мемуаристики, підчиняється общим законам мемуарної літератури і йому свойственні суб'єктивність, ретроспективність, документальність, асоціативність, концептуальність. Літературний портрет має також специфічні властивості, обумовлені природою жанра: портретність, лаконізм, емоційність, психологізм, авторська концепція людини, художественна виразність, драматична насиченість і т.д. Специфика літературного портрета відображає гуманізм, національне своєобразие, складність і величезний творчий потенціал жанрів як сучасної української мемуаристики, так і всієї художественно-документальної прози.

Ключові слова: літературний портрет, мемуаристика, документальний образ, жанрові різновиди, портретність, образ автора, суб'єктивність.